

Гайова І.Л., Ніколаєва Т.В., Рудченко А.В., бакалавр

Київський національний університет технологій та дизайну

БАЧЕННЯ ЕТНІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ В КУБІЗМІ ОЛЕКСАНДРИ ЕКСТЕР

Анотація. Дослідження розвитку мистецтва авангарду в Україні, його основних ідей є важливою умовою розуміння багатьох культурних тенденцій. Аналіз творчості яскравої представниці українського авангарду художниці Олександри Екстер спрямовано на вивчення засобів виразності, що поєднують у собі характерні для європейського кубізму композиційні рішення та традиційні знакові елементи української народної культури.

Ключові слова: мистецтво авангарду в Україні; кубізм; О. Екстер; театральний костюм.

Haiova I., Nikolaeva T., Rudchenko A.

Kyiv National University of Technologies and Design

VISION OF ETHNIC FEATURES IN THE CUBISM OF ALEXANDRA EXTER

Abstract. Research into the development of avant-garde art in Ukraine, its main ideas is an important condition for understanding of many cultural trends. The analysis of the creativity of the Ukrainian avant-garde art prominent representative – artist Alexandra Exter is aimed at studying the means of expression that combine inherent for European Cubism compositional solutions and traditional iconic elements of Ukrainian folk culture.

Keywords: avant-garde art in Ukraine; cubism; A. Exter; theatrical costume.

Вступ. О. Екстер є видатною українською художницею-новаторкою, яка створила свій унікальний кубофутуристичний варіант абстракціонізму, де простежується глибокий зв'язок з українським народним мистецтвом, орнаментом, ритмікою, рухом неймовірно виразних форм та кольорів. Звернення до її творчості відкриває додаткові перспективи у сучасному дизайні, особливо в контексті відродження національних культурних цінностей.

Тема українського авангардного мистецтва та творчості О. Екстер цікавить багатьох науковців і фахівців у галузі мистецтва та дизайну. У роботах Н. Корнієнко, Т. Філевської, Г. Коваленко та інших авторів відстежуються події, які мали вплив на формування творчих поглядів художниці: її знайомство з видатними представниками західноєвропейського авангардного мистецтва, діяльність Екстер у артілі Н. Давидової у Вербівці, співпраця з Л. Курбасом тощо.

У контексті стрімкого розвитку вітчизняного дизайну, попри наявні дослідження, буде доцільним продовжити поглиблене вивчення ідей та досягнень художниці.

Постановка завдання. Дослідження творчості О. Екстер спрямоване на визначення важливих аспектів формування стилістики та етнічних особливостей творів художниці, вивчення засобів виразності, що поєднують у собі характерні для європейського кубізму композиційні рішення та традиційні знакові елементи української народної культури.

Результати досліджень. Олександра Екстер – українська художниця-авангардистка, представниця напрямку кубізму у вітчизняній художній творчості. Найбільш продуктивний період її діяльності припав на двадцять років 19-го століття. В її творах надзвичайно вдало поєднуються український та російський авангард з новітнім мистецтвом західної Європи.

Олександра народилась у місті Білосток (нині Польща) в сім'ї акцизного чиновника А.А. Григоровича. В 1885 році сім'я переїхала до Києва, де вона навчалася спочатку у Київській Міністерській жіночій гімназії, а з 1901 року в Київському

художньому училищі. В 1903 році вона вийшла заміж за адвоката М.Є. Екстера та взяла його прізвище.

Художня майстерня О. Екстер на вул. Фундуклеєвський 27 стала улюбленим місцем зустрічей творчої еліти Києва. В різні роки майстерню відвідували відомі літератори, художники, режисери, актори: І. Еренбург, А. Ахматова, М. Гумілев, Г. Козінцев, С. Юткевич, Д. Бурлюк та інші. У 1906 році вона продовжила навчання в художньому училищі під керівництвом відомого митця, Миколи Пимоненка. В 1909-1914 роках вперше виставила свої роботи на виставці картин, яка була організована Київським журналом «В мире искусств». Олександра також брала участь у виставці сучасних течій в мистецтві того часу в Петербурзі поруч з такими художниками, як-от: Л. Бакст, А. Бенуа, І. Білібін, Е. Лансере, В. та Д. Бурлюки [3].

Тим часом у Франції зародився і набув розвитку новий напрям у живопису. Художники, які представляли це «нове мистецтво», відходили від звичних для глядача класичних канонів і прагнули справити враження за допомогою потужного арсеналу яскравих барв, форм, несподіваних образів та символів. Це нове мистецтво, згодом назване мистецтвом авангарду, незабаром поширилося далеко за межі Європи та було радо підхоплено творчими колами Росії та України.

Ймовірно, що саме Екстер привезла кубофутуризм до Києва. У 1907 році художниця вперше відвідала Париж, познайомилася з Пікассо та його першою картиною кубічного періоду «Авіньйонські дівчата» і після повернення до Києва в 1908 р. влаштувала виставку нового мистецтва «Звено» («Звено») з Богомазовим та Бурлюком.

О. Екстер була також учасницею виставки в Салоні Іздебського (Інтернаціональна виставка картин, скульптури, гравюри та рисунку) в м. Одеса разом з М. Ларіоновим, Ж. Браком, П. Пікассо, В. Кандинським, А. Матіссом, А. Руссо тощо.

В 1911–1912 роках художниця брала участь у виставці художників «Бубновий валет», разом із Н. Гончаровою, П. Кончаловським, М. Ларіоновим, В. Кандинським, К. Малевичем. Більшість учасників цієї виставки згодом увійшли до однойменного творчого об'єднання. Художники «Бубнового валета» заперечували традиції як академізму, так і реалізму 19-го століття. Для їхньої творчості було характерним малюнково-пластичні рішення у стилі постімпресіонізму фовізму і кубізму.

У 1914 році, разом з О. Богомазовим, організувала в Києві виставку картин групи художників «Кільце», що стала першим самостійним маніфестом захисту нового мистецтва [7].

Життєвий шлях О. Екстер неодноразово пролягав від Києва до провідних художніх центрів Європи. У Києві, перших післяреволюційних років, студія Екстер стала майже тим, що й ательє Пабло Пікассо «Бато Лавуар», – місцем спілкування творчої еліти. Школа О. Екстер в Києві була найбільш популярним місцем творчих зустрічей художників, де вони спілкувались з поетами, літераторами та музикантами, планували нові виставки, проєктували костюми до вистав та балетів. Учасниками школи Екстер були відомі митці: А. Тишлер, І. Рабінович, В. Меллер, П. Челіщев та інші. В театральному мистецтві та живопису багато цікавих пошуків було пов'язано з цими іменами. О. Екстер не поділяла ідеї сектантства в мистецтві, не бачила сенсу у формальному визнанні домінування одних творчих напрямків над іншими. О. Екстер займалась не тільки образотворчим мистецтвом, а й оформленням інтер'єрів, викладанням композиції, проєктуванням одягу та сценографією. Все, що вона робила було завжди відзначено гідністю, чистотою художньої ідеї, рідкісною вимогливістю та любов'ю до рідної культури. Екстер постійно експериментувала, була талановитим та вмільним художником, сценографом, дизайнером костюмів.

Ще з 1910 року О. Екстер бере участь у багатьох авангардних виставках, де її ім'я звучить поряд з іменами Таліна, Малевича, Попової та Родченко. В мистецтві Екстер завжди відчувались твердість волі та впевненість у своїй правоті, що базувалися на запозичених нею багатих традиціях національної культури.

З початку двадцятого століття нове авангардне мистецтво стрімко й активно освоює досвід мистецтва світового. В творчості Екстер, як і у інших художників авангарду, спочатку чітко відстежується нетривалий період імпресіонізму. У фовістському представленні образів самі об'єкти не дуже займали художницю, фігури позначалися дуже умовно, лінії приблизно слідують абрисам, обличчя позначаються плямами. Перші кубістичні роботи О.Екстер належать кінцю 1910 – початку 1911 років. До цього часу кубізм вже досить впевнено затвердив свої принципи. П. Пікассо, Е. Брак, Г. Діль, Х. Гріс та Д. Рівера своїми роботами відкрити нову еру в розвитку мистецтва. Ідеї кубізму та перше їх втілення викликали у Екстер враження, подібні до осяяння. Саме в творах кубізму, його структурних постулатах Екстер визначала співвідношення та зв'язки об'ємів, виразних силуетів, композиції і ритму. В кубізмі її прибавляло відчуття форми, здатність передати її без допомоги пропорцій і перспективи. А також право трактувати цю форму по-своєму, роздивлятися приховані об'єми, гру елементами, свободу від залежностей та обмежень. Єдине, з чим не могла погодитись О. Екстер, було відношення кубізму до кольору, визнання його другорядності та чисто конструктивної функції. У кубізмі Екстер знайшла себе, її індивідуальність розкрилась всебічно та потужно. Вона намагалась об'єднати традиції етніки, класичного живопису та культури кубізму. Перші кубістичні полотна художниці позбавлені зайвого екстремізму, вона починала з пейзажів та міських тем. Для неї було найважливішим не переконструювати фрагменти реальності, а визначити в них пропорції, ритм, структуру. В роботах О. Екстер того часу зустрічаються вулиці, площі, будинки і мости Києва та інших європейських міст, урбаністичні сюжети. Реальні лінії і площини, кути та заокруглення підкреслено акцентовані, випадкове нагромадження форм ніби пронизане чітким конструктивним каркасом, який скріплює все воедино. Свіжість та легкість колориту, заснованого на етнічних традиціях надає пейзажам Екстер особливих властивостей, яскравості, динаміки, виразності. На перший план виходить пластична композиція колористично виразних комбінацій площин і ліній. Кубістичний живопис Екстер ніколи не виходить за межі, де панує хаос, анархія та відсутність логіки [3, 7].

Одним з головних напрямів творчої роботи Екстер в цей період стає театр. Прем'єра балету «Фаміра Кифаред» у Камерному театрі в 1916 році вписала ім'я О. Екстер в історію театрального мистецтва. Понад 100 років ця подія приковує до себе увагу мистецтвознавців. Оформлення сцени та костюми гармонійно поєдналися із сценічною атмосферою, музикою, акторською грою. Нагромадження кубічних конструкцій та конусоподібних форм на сцені асоціювалось у глядачів з етнічним поглядом на культуру Греції, масивами скель, тополями чи кипарисами. До театру О.Екстер принесла оригінальний синтез ліній, форм та кольорів. В роботах Екстер, вперше на європейській сцені, був випробуваний принцип пластичної декорації на основі елементарних форм: кубів, конусів та сходів, що відігравали самотійну естетичну роль в структурі спектаклю.

Сценографія Екстер відзначалась не тільки функціональністю, вона диктувала ритм, напрямок та розвиток дійства. Співвідношення мас та об'ємів, градації кольорів, матових та блискучих поверхонь визначало всю шкалу пластичних засобів, що присутні в кубізмі. Незважаючи на зовнішню врівноваженість композиція Екстер була сповнена значної внутрішньої енергії: це напруга поставлених на ребра кубів, протиставлення вертикалей та горизонталей, асиметрія та контрасти кольорів. Пластичні принципи

співзвучні більшості кубістичних полотен Екстер. Кольори також звучали на сцені разом із акторами і виконували важливі функції. Практично всі костюми вирішені художником в динаміці, різних ракурсах, русі, з використанням червоних, синіх, зелених, помаранчевих та малинових акцентів. Крій підкреслював властивості тканин, їх здатність драпіруватись, струменіти та звиватись, розкриватись в об'ємні площини та довго майоріти у повітрі. До рисунку пластики додавалась гра барв, зміна щільності та інтенсивності колориту. На сцені кольори не тільки підкреслювали образи персонажів, вони огортали поверхні кубів, стікали зі сходів, злітали на тлі декорацій. Екстер доповнювала костюми гримом, який формував пластику обличчя, анатомічну структуру рук і ніг, додаючи актору скульптурної виразності [4].

Грим Екстер входив до загальної композиції, наслідуючи використання штрихів, рисочок, крапок, надзвичайно характерних для живопису синтетичного кубізму. Водночас в пластиці костюмів «Фаліри Кифареда» присутній активний вплив модерну, який підкреслював виразність композиції та пом'якшував сухість кубістичних форм. Співставляючи два стильових започаткування, художник ніби відзначає рубіж між напрямком, що себе вичерпує та напрямком новим, прогресивним.

О. Екстер працювала у сценографії саме тоді, коли в театрі проявляли свій таланти великі майстри Бакст та Головін, в роботах яких вона бачила еталон творчості. Художники дягільєвських балетів були великими живописцями, проте їхнє розуміння сценографії мало значні недоліки: персонажі майже губились на тлі яскравої сцени з живописним феєрверком кольорів, орнаментів та нагромадженням форм.

Наступною роботою в галузі театральної сценографії була постановка «Саломеї» О. Уайльда в Камерному театрі. За задумом О. Екстер, людина та довкілля в спектаклі були злиті воєдино, існували нерозривно в тремтливому ритмі, динамічній енергетиці та русі.

Глядачу було запропоновано побачити світ пристрастей, таємних бажань, ніжності, відчаю та віри. В сценографії та костюмах відзначається вихід за межі звичної реальності. В костюмах присутня трансформація зрушення, зміщення складних вигинів, розчленування частин. Простір пронизують широкі та вузькі смуги. Форми напружені, їх сполучення, ніби випадкові, не пов'язані між собою. У процесі сценічного дійства середовище змінює свій колір, пронизується червоними, синіми, чорними, та срібними стрічками. Це додає сценічній атмосфері динамізму та колористичної насиченості. Екстер грає простором, який стає темним, викривленим та неспокійним. Багатий діапазон можливостей був закладений у формоутворенні поверхонь: діагональних, клиноподібних, прямокутних. Це простежувалось у їхньому здійсненні, падінні, розривах, нагромадженні, русі вглиб, догори або за діагоналями. Розвиток форм, кольорів, руху матерії ніби символізує собою той чи інший психологічний момент драми. В «Саломеї» абстрактні кольорові площини супрематизму виступають як інструмент ідейної виразності. Жорсткі кубістичні лінії доповнюються динамікою абстрактних форм, дійство відображається в плинності декораційних елементів. Екстер майстерно створює необхідну емоційну атмосферу. Спалахам почуттів та пристрастей, невизначеності поділу між життям та смертю художниця знаходить відповідність у кольорі та формі [5].

У створенні костюмів для театру, художниця постійно зверталася до етнічного коріння та історичної еволюції костюмів, вивчала стиль та характер кожної епохи, кожного народу та потім створювала свій власний синтетичний образ. Для неї кожна епоха та етнічна спільнота відзначається своєю манерою носити одяг, рухатися, тому видовищний костюм має стати акомпанементом діям акторів. Кожен із костюмів Екстер є тривимірним та пластично досконалим цілим, як жива кольорова скульптура.

Пластичність досягалась тим, що костюм вручну розписувався, складки поглиблювались за допомогою фарби, а головні лінії підкреслювались твердими підкладками. Костюми О. Екстер не стільки зшиті, скільки сконструйовані з різноманітних площин і майже завжди контрасні та динамічні, вони ніби існують в лініях та кольорах ритмів людського життя. Враження статичності або динаміки досягається і за допомогою тканин, що створюють врівноваженість, повільність, спокій або навпаки, легкість, блиск, прискорення. Важливим елементом руху стає і сам орнамент, що вкриває костюм, в якому Екстер ніби визначає закони нової «пластичної» теорії театральної сценографії.

Оформлення спектакля Таїрова «Ромео та Джульєтта» відрізняється несамовитим темпераментом та прагненням дійти до останньої межі «найкубістичнішого кубізму». Простір сцени був надзвичайно насиченим та водночас гранично розчленованим. В кожному з фрагментів ескізів відбувалася напружена гра форм, ліній, кольорів, тіні та світла. У кожній окремій формі було кубістичне огранювання, спрощення та геометризація. Тут, як і в класичних полотнах кубізму, витримані закони співвідношення прямих та заокруглених ліній, ритмічної узгодженості, вертикалей та горизонталей.

При цьому в пластиці театральних костюмів та декорацій О. Екстер визначається цілком наявне запозичення від українського бароко. Деякі ескізи, особливо ранні, прочитуються як фантазії на теми української архітектури першої половини 18 століття: біла ліпнина на бірюзовому тлі, гра світла і тіні, глибокі ніші, примхливі пілястри, характерні українські фронти. Все це нагадувало кубістичну інтерпретацію українських рушників та гірлянди на фасадах соборів. Складні силуети порталів, що ніби накладаються один на один, відтворюють також досить поширені мотиви української парадної архітектури. Кольорова палітра костюмів здавалась безкінечною, пов'язувалась з мотивами багатой та яскравою української природи. В костюмах поєднувались етнічні мотиви Сходу, Італії та України з надією на те, що з часом театральний костюм стане не просто акомпанементом діям героїв, а й отримає власну виразну роль, висловить все, про що не завжди можливо сказати актору з необхідною відвертістю [4].

Яскраві кольори та властивості матеріалів, використання елементів, що поглинають та відбивають світло створювали враження, що форми рухаються, гаснуть та яскраво спалахують у світлі. Тогочасний театр не знав ще подібних костюмів-спіралей, що завиваються, хвилеподібних ліній, гострих, ніби язика полум'я, акцентів фарб. В них сплавлені в єдине ціле мотиви живопису, етнічних традицій, здогадки про майбутнє в розвитку моди та передбачення появи стилю арт-деко. Вражає виразність композиції в поєднанні груп костюмів, кольорова динаміка, розвиток орнаментальної та пластичної теми. В театральних костюмах О. Екстер втілювалася давня мрія художниці про єдність костюмів з декораціями, їхнє життя за одними законами сценографії.

Пластична тема відкривається художницею в багатьох проявах, численних варіаціях. Костюми О.Екстер надавали акторам реальну базу для дійства, визначали стиль гри, диктували характер рухів. Костюм ніби вів за собою актора, керував його жестами, рухами, емоційною виразністю, завдавав рівень почуттів та темпераменту.

В сценографії спектаклів та театральних костюмах кубізм був доведений О. Екстер до нового та оригінального максимуму. Цікавим було також захоплення О. Екстер російським балетом. Проекти її костюмів до п'єси «Смерть Тарелкіна» дуже статичні, важкі, карикатурні, проте водночас скульптурні, монументально чіткі. З постановки балету «Satanique» у 1922 році починається конструктивістський період її творчості. Першою ознакою цього періоду стала відсутність виразних кольорових плям, нічим не обмежений простір, велика кількість предметів, вигляд та зміст яких не дає можливості визначити наявні образні знаки та символи. Мова конструктивізму у

трактуванні О. Екстер стала мовою зрозумілих простих форм, вільних співочих ліній, чистих кольорових площин [4, 5].

Період конструктивістських пошуків у творчості О. Екстер є надзвичайно цікавим та плідним і становить окреме поле мистецтвознавчих досліджень. Проте саме захоплення кубізмом сформувало основи композиційної виразності пластики яскравих геометричних форм та чистоти кольорів, які О. Екстер втілювала з високохудожнім баченням власної етнічної приналежності, традицій та відчуттям майбутнього [2, 6].

Прийнятні для неї принципи Нового мистецтва вона змогла трансформувати з вишуканістю та любов'ю до рідної культури. У важливих історичних змінах часу вона ніколи не втрачала орієнтири високого мистецтва.

Висновки. В результаті проведеного дослідження виявлено передумови формування характерних особливостей творчості О. Екстер. Засоби виразності, що використовуються у роботах художниці, поєднують в собі яскраві ознаки загальноєвропейського авангардного мистецтва і характерні для української народної культури символи та колористичні рішення.

Список використаної літератури

1. Бирюков С. Е. Черный квадрат. Мир как беспредметность. Москва: АСТ, 2019. 496 с.
2. Гайова І., Ніколаєва Т. Українське авангардне мистецтво 1920-30-х років як суттєва складова основи сучасного дизайн-проекування. *Актуальні проблеми сучасного дизайну: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції* (23 квітня 2020 р., м. Київ): В 2-х т. Київ: КНУТД, 2020. Т. 1. С. 116.
3. Коваленко Г. 2005 Олександра Екстер та її студія. URL: <http://uartlib.org/oleksandra-ekster-ta-yiyi-studiya-kiyiv-1918/>.
4. Корниенко Н. Лесь Курбас и духовные основы украинского авангарда. URL: https://zn.ua/ART/les_kurbas_i_duhovnye_osnovy_ukrainskogo_avangarda.html.
5. Корниенко Н. Лесь курбас: репетиція майбутнього. Київ: Факт, 1998. 468 с.
6. Специфіка розвитку сучасного соціально-гуманітарного середовища: кол. моногр. Харків: СГ НТМ "Новий курс", 2021. 124 с.
7. Філевська Т. Олександра Екстер – амазонка українського авангарду. URL: <https://huxley.media/korni-i-krylja-s-borisom-burdoj-aleksandra-jekster-ukrainskaja-hudozhnica-avangardistka-odna-iz-osnovopolozhnic-stilja-ar-deko/>
8. Чернышев О. В. Формальная композиция. Минск : Харвест, 1999. 312 с.